

פרשת וישב – תולדות יעקב

א. הסכנה למורשת אברהם

סוף כל סוף, יעקב מצליח להתגבר על עשיו, לבן ושכם - הסכנות שארבו לו מבחוץ. אולם, במקום לחיות בשקט ובשלווה, הוא ומשפחתו מתמודדים עם אירועים קשים וקיצוניים, המערערים את יסודות המשפחה כולה.

ראובן, הבכור, שוכב עם בלהה פלגש אביו (אין לנו עניין כאן בשאלת פשוטו של מקרא מול דברי חז"ל). אחי יוסף מתכננים לרצוח אותו, ולבסוף מחליטים למכור אותו לעבד. לבסוף, יהודה מתנתק מאחיו ומתחבר עם חירה העדולמי ומתחתן עם אשה כנענית. המצב של בית יעקב נראה נואש.

מאליו מובן, שהסכנה אינה אורבת רק ליעקב ובניו במובן המשפחתי. מורשת אברהם אמורה להתקיים דרך יעקב ובניו. בהתחשב בהתפוררות ביתו של יעקב, היה מקום לדאוג שמא לא תתגשם מורשת זו. הייתכן שכל מה שאברהם התחיל מאז הליכתו ההיסטורית מארצו אל ארץ כנען יגיע לקיצו? הייתכן שכל הנבואות, ההבטחות והברכות שניתנו לאברהם יצחק ויעקב יימחקו?!

ב. ארד אל בני אבל שאולה

כדי לבחון היבט זה בקורות יעקב ובניו, נתבונן במספר מדרשי חז"ל העוסקים בצורה ישירה בתפקידו ההיסטורי של בית יעקב.

נפתח בתגובתו של יעקב שעה שקיבל את כתונת הפסים המגואלת בדם. כאשר קיבל את הכתונת וסבר שיוסף נהרג, מאן יעקב להתנחם ואמר:

"כי ארד אל בני אבל שאולה" (בראשית, ל"ז, ל"ה)

על פסוק זה מביא רש"י את דברי המדרש:

"אלא אמר יעקב לפני הקדוש ברוך הוא תן לי אות שלא ארד לשאול, אמר לו הקדוש ברוך הוא סימן זה יהיה בידיך שלא ימות אחד מבניך בימך, ועל כן אמר כי ארד אל בני אבל שאולה" (מדרש אגדה בראשית פרשת וישב פרק לז)

מה משמעות דברי המדרש? האם זה רק סימן, או שמא יש קשר בין דינו של יעקב לאחר מותו לבין מיתת אחד מבניו בימיו? ואם אכן קשר קיים, מהי משמעות אותו קשר?

נראה לעמוד על משמעות הדברים מתוך בחינת סיפור שכיבת ראובן עם בלהה.

לאחר לידתו של בנימין ומיתתה הטרגית של רחל, נאמר:

"ויהי בשכון ישראל בארץ ההוא וילך ראובן וישכב את בלהה פלגש אביו וישמע ישראל"

(בראשית, ל"ה, כ"ב)

לאחר פסיק באמצע הפסוק, מאורע נדיר למדי בתורה, ממשיך הפסוק:

"ויהיו בני יעקב שנים עשר"

המשך זה מפתיע מאוד. הרי בני יעקב הגיעו לשנים עשר מיד בלידת בנימין! אם כן, מדוע התורה מתמהמהת מלהזכיר זאת עד לאחר מה שאירע בין ראובן ובלהה? וגם אז, מדוע דווקא באמצע הפסוק? פתרון לשאלה זו מופיע בתרגום המיוחס ליהונתן:

"והוה כד שרא ישראל בארעא ההוא ואזל ראובן ובלבל ית מצעא דבלהה פלקתיה דאבוי דהוה מסדרא כל קביל מצעא דלאה אמי ואתחשיב עילוי כאלו שימש עמה ושמע ישראל ובאיש ליה ואמר ווי דלמא נפק מיני פיסולא היכמא דנפק מן אברהם ישמעאל ומן אבא נפק עשו מתיבא רוחא דקודשא וכן אמר ליה לא תדחל דכולהון צדיקין ולית בהון פיסולא דמבתר דאתיליד בנימין הווי בני יעקב תריסר"¹

כאשר אנחנו לומדים את התורה, אנחנו כבר יודעים את סוף הסיפור. אנו יודעים שבני יעקב כולם ימשיכו את המסורה של אברהם ומתוכם יצמחו שנים עשר השבטים. ידיעה זו מונעת מאיתנו, לעיתים, את תחושת המתח וממילא את הבנת המשמעות של האירועים בעת התרחשותם.

מה שהיה כל כך פשוט לנו, ששנים עשר השבטים ימשיכו את מסורת ישראל, כנראה לא היה כל כך פשוט ליעקב. לכן, לאחר שראובן חטא, היה יעקב זקוק להרגעה – "ויהיו בני יעקב שנים עשר".

כעין זה מצאנו בנוגע ליצחק. אנחנו יודעים שרק יעקב אמור להמשיך את המסורה. אבל נדמה שיצחק לא ידע על כך, ומעולם לא שמע את הנאמר לרבקה:

"שני גוים בבטןך ושני לאומים ממעיך יפרדו

ולאום מלאום יאמץ ורב יעבוד צעיר"

(בראשית כ"ה, כ"ג)²

כאשר נודע ליצחק שרק יעקב ימשיך את המסורה, לאחר שלקח את הברכה, נאמר:

"ויחרד יצחק חרדה גדולה עד מאוד" (שם כ"ז, ל"ג)

רש"י מביא מדרש, לפיו יצחק "ראה גיהנם פתוחה מתחתיו". לא נראה שכוונת המדרש היא שיצחק עצמו יענש בגיהנם, חס ושלום. מסתבר ש"פתוחה מתחתיו" מכון כלפי יוצאי חלציו הבאים ממנו. לא כל ילדי

1 תרגום:

"ויהי כאשר שכן ישראל בארץ ההוא וילך ראובן ובלבל את מצעה של בלהה פלגש של אביו שהיה מסדר כנגד מצעה של לאה אמו ונחשב עליו כאילו שכב עמה וישמע ישראל וירע לו ויאמר אוי שמא יצא ממני פסול כמו שיצא מאברהם ישמעאל ומאבא יצא עשו, משיבה רוח של קודש, וכן אמרה לו, לא תירא שכולם צדיקים ואין בהם פסול שאחרי שנולד בנימין היו בני יעקב תריסר"

על הפסוק "ואברהם זקן בא בימים ו-ה' ברך את אברהם בכל" (בראשית כ"ד, א'), מסביר הרמב"ן את משמעות מידת "כל" על פי דרך האמת (הקבלה):

"שהיא כלולה מן הכל, והיא שחכמים מכנים שמה כנסת ישראל במקומות רבים בעבור שהיא כנוסת הכל" (רמב"ן בראשית כ"ד, א')

לנו אין עסק בנסתרות, אבל תמצית דבריו היא ששלימות איננה אחידות וחד-גונית. להיות שלם פירושו להיות כלול מן הכל, מורכב מכל הגורמים. עם ישראל מכונים "כנסת ישראל" משום שהיא מכנסת את הכל, "כנוסת הכל".

להיות מורכב מהכל הוא מה שמאפיין עם בניגוד לכת. בדרך כלל, כת איננה רבגונית. הכת מונהגת על ידי מנהיג כריזמטי המטיל את מרותו על כלל הקבוצה, וממילא אדם חריג השונה משאר חברי הכת מאיים על אחידותו. עם, לעומת זאת, זקוק לשוני ורבגוניות על מנת להיות רחב ועמוק. עם צריך את העושר שבנקודות מבט שונות על מנת לאפשר זרימה והפרייה של דעות ורעיונות.

המושג "כנסת ישראל", לפי הרמב"ן, הוא של יחידה המגיעה לשלמות עמוקה יותר מפאת היותה כנוסת הכל.

בדרך זו פירש הרש"ר הירש את הבטחת הקב"ה ליעקב "גוי וקהל גוים יהיה ממך" (בראשית, ל"ה, י"א):

"הגוי שיצא מחלציק יהיה אחד כלפי חוץ, ורבים שיהיו לאחדים כלפי פנים, כל שבט ייצג סגולה לאומית מיוחדת"

כנסת ישראל מורכבת משנים עשר שבטים, ונראה שלפי חז"ל זה ההרכב האידיאלי למטרת יצירת עם. ואכן, מצאנו שהתורה שמרה על זהותם של השבטים השונים גם לאחר יציאת מצרים. זאת, על מנת ליצור יחידה לאומית מורכבת מגוונים שונים היוצרת הרמוניה עמוקה.

השילוב ההרמוני של המרכיבים השונים בכנסת ישראל בא לידי ביטוי בכמה הקשרים.

דוגמא ידועה לכך היא שיתוף הפעולה הנפלא בין **יששכר** ו**זבולון**. משה בירך את שתי השבטים הללו ביחד:

"ולזבולון אמר שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך" (דברים ל"ג, ח')

רש"י פירש את מורכבות הברכה באמצעות מדרש:

"זבולון ויששכר עשו שותפות, זבולון לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות ומשתכר, ונותן לתוך פיו של יששכר והם יושבים ועוסקים בתורה" (רש"י שם)

המדרש מתאר דו-קיום הרמוני, המתאפיין דווקא בתפקידים שונים מצד אחד, אך מאידך כל כך משלימים. השוני בין יששכר לזבולון באופי ובכישרון, לא גרם למתחים מפרידים, כי אם לשיתוף פעולה, הערכה הדדית ואחדות עמוקה יותר.

יצחק ימשיכו את מורשתו של אברהם - עשיו ובני עשיו ילכו בדרך אחרת, דרך המובילה לגיהנם.

בדרך דומה נראה לפרש את דברי המדרש על יעקב. הסימן של מיתת אחד מהבנים איננה שכר ליעקב במובן האישי. אם כל שתים עשרה בני יעקב ימשיכו את דרכו בחייו, זהו הסימן שהם עתידים להתפתח ל"ב השבטים שיהפכו לכנסת ישראל. דרכם, יתגשם החזון של אברהם.

אולם, אם חס ושלוש אחד הבנים ימות בחייו, יהיה זה סימן שלא כל בניו ממשיכים, ועוד לא הגיע העת של יצירת כנסת ישראל. אם אחד הבנים ימות, מסתבר שתהליך הסינון עוד לא הסתיים. כמו שישמעאל ועשיו לא המשיכו, כך חלק מבני יעקב לא ימשיכו. במקרה זה מורשת אברהם אכן תתגשם, אבל רק דרך חלק מבני יעקב. היצירה של כנסת ישראל תצטרך לחכות דור נוסף.

ג. גוי וקהל גוים יהיה ממך

במספר מקומות בספר בראשית מדגיש רש"י את מספר הסגולי שתים עשרה בנוגע לבני יעקב.

כך, כאשר גמר לעבוד שבע שנים עבור רחל, יעקב תובע את אשתו בנימוק "כי מלאו ימי" (בראשית כ"ט, כ"א). מפרש רש"י:

"ועוד מלאו ימי שהרי אני בן פ"ד שנה ואימתי אעמיד י"ב שבטים" (רש"י שם)

כאשר ילדה לאה את לוי, היא אומרת:

"הפעם ילדה לאה אישי כי ילדתי לו שלשה בנים"

(בראשית כ"ט, ל"ד)

כדי להסביר את ההתרגשות המיוחדת בבנה השלישי, כותב רש"י:

"לפי שהאמהות נביאות היו ויודעות שי"ב שבטים יוצאים מיעקב ו-ד' נשים ישא אמרה מעתה אין לו פתחון פה עלי שהרי נטלתי כל חלקי בבנים" (רש"י שם)

רק אם מיטתו של יעקב תהיה שלימה, וכל י"ב בניו ימשיכו את המסורה של אברהם, ידע יעקב שקיים את תפקידו. אולם, כאשר נדמה לו שיוסף נהרג, הרי התברר לו (לפי טעותו) שלא קיים את תפקידו במלואו.

כך נראה לפרש מדרש נוסף:

"מהו כי ארד אל בני אבל שאולה, אמר הקדוש ברוך הוא הבטיחני על שנים עשר שבטים, והרי מת אחד מהם, שמא לא זכיתי בהם ואני מת בשני עולמות, הדא הוא דכתיב (זה הוא שכתוב) כי ארד אל בני אבל שאולה, ואין שאול אלא גיהנם" (מדרש ילמדנו, בראשית אות קנ"ח)

אם אין מיטתו של יעקב שלימה, וחסר אחד משנים עשר הבנים, התהליך של יצירת כנסת ישראל עדיין בתקופת הסינון והגהנם פתוחה מתחתיו.

אם כן, אנו צריכים לברר מהי המשמעות הסגולית של המספר שתים עשרה.

הניסיון לטפח חברה הטרוגנית יכול לסכן את המרקם החברתי. בפרשת וישב, בה מוצגת בפנינו תהליך היווצרות של עם ישראל בשלביו הראשוניים, אנו עדים למתחים חמורים בין האחים.

כבר בפתיחת הפרשה נאמר:

"ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם"

(בראשית ל"ז, ב')

ומצד אחי יוסף כתוב:

"וישנאו אותו ולא יכלו דברו לשלום" (שם ד')

בפרשת וישב מתואר נתק מוחלט שהסתיים בצורה טרגית, כאשר יוסף נמכר לעבד אחרי שכמעט נהרג. בעקבות פרשה זו יהודה מתנתק מהמשפחה. למעשה, יהודה יורד מאת אחיו (שם ל"ט, א') ויוסף "הורד מצרימה" (שם ל"ט, א').

יהודה הוא מנהיגם של בני לאה, ואילו יוסף מנהיג את בני רחל (ולפי מדרשים שונים, גם את בני השפחות). כל אחד מהם מסמל דרך אחרת של עבודת ה'. כאשר שניהם פועלים ביחד, בשיתוף פעולה, הכוח הפוטנציאלי שלהם עצום. למצער, כאשר יש מתח ועוינות ביניהם, המצב מסוכן מאוד.

החזון של כנסת ישראל מחייב שנים עשר שבטים, כל אחד בעל גוון אחר, היוצרים ביחד כתונת פסים מרהיבה. כל זה נכון רק בתנאי שהשוני מביא לידי יצירתיות ושיתוף פעולה, אך לא כאשר הוא בסיס למתחים ושנאה.

ה. הדודאים נתנו ריח

שורש המתח בין יוסף ליהודה נמצא ביחסים בין רחל ולאה. על כן, אנו חוזרים לסיפור הדודאים:

"וילך ראובן בימי קציר חטים וימצא דודאים בשדה ויבא אותם אל לאה אמו ותאמר רחל אל לאה תני נא לי מדודאי בנך. ותאמר לה המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי בני ותאמר רחל לכן ישכב עמך הלילה תחת דודאי בנך. ויבוא יעקב מן השדה בערב ותצא לאה לקראתו ותאמר אלי תבוא כי שכור שכרתך בדודאי בני וישכב עמה בלילה הוא. וישמע א-להים אל לאה ותהר ותלד ליעקב בן חמישי. ותאמר לאה נתן א-להים שכרי אשר נתתי שפחתי לאישי ותקרא שמו יששכר"

(בראשית ל', י"ד-ח')

במסגרת שיעור זה לא נוכל, כמובן, לנתח את כל פרטי הסיפור, ועל כן נגביל עצמנו רק לנקודות בשיחתם של לאה ורחל הנוגעות לעניינינו.

למרות שבקשת רחל נראית, לכאורה, תמימה, לאה מגיבה בחריפות ובהגזמה לכאורה:

"המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי

בני"

(שם ט"ו)

המדרש אף מקצין את הדברים ומביא את פרטי הויכוח:

"אמרה לאה לרחל לא דיך שלקחת את אישי

שנמשך לבו אחריך, אמרה רחל ללאה לא לאה

באופן רחב יותר, אנו מוצאים את היחס בין שבט לוי לבין שאר כנסת ישראל. עם ישראל, כמו כל עם אחר, אינו יכול לנתק את עצמו לגמרי מהקיום האנושי הבסיסי. כיצד אם כן, מתקיים בהם החזון של "גוי קדוש"? אחת הדרכים היא על ידי מציאות של מחנה לוייה ומחנה שכינה בקרב המחנה.

מחנה השכינה שבלבו נמצא המקדש, מעניק משמעות וערכיות למחנה ישראל כולו. ניתוק הכוהנים והלויים מהעיסוק היום יומי של השגת פרנסה, על ידי מערכת של מתנות כהונה ולויה, יוצר בסיס של קדושה וטהרה המשפיע על עם ישראל כולו.

אין פירושו של דבר ששבט לוי חשוב יותר משאר כנסת ישראל. שאר העם, כמו הכוהנים והלויים נחוצים על מנת לקיים את החזון של "ממלכת כוהנים וגוי קדוש" במלואו.

ד. ולא יכלו דברו לשלום

יש להדגיש, שישנן גם סכנות בהנצחת השוני והרבגוניות.

סכנה אחת היא בהחלפת תפקידים. לדוגמה, כאשר הכוהנים תופסים את ההנהגה הפוליטית של עם ישראל.

לפי הרמב"ן, זה מה שקרה בזמן החשמונאים:

"וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני,

כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו

התורה והמצוות מישראל, ואף על פי כן נענשו

עונש גדול, כי ארבעת בני חשמונאי הזקן

החסידיים המולכים זה אחר זה עם כל גבורתם

והצלחתם נפלו ביד אויביהם בחרב... כל זרע

מתתיה חשמונאי הצדיק לא עברו אלא בעבור

זה שמלכו ולא היו מזרע יהודה ומבית דוד,

והסירו השבט והמחוקק לגמרי, והיה עונשם

מדה כנגד מדה, שהמשיל הקדוש ברוך הוא

עליהם את עבדיהם והם הכריתום. ואפשר גם

כן שהיה עליהם חטא במלכותם מפני שהיו

כהנים ונצטוו תשמרו את כהונתכם לכל דבר

המזבח ולמבית לפרכת ועבדתם עבודת מתנה

אתן את כהונתכם, ולא היה להם למלוך רק

לעבוד את עבודת ה'" (בראשית מ"ט, י')

הרמב"ן מציין שתי בעיות ביחס לחשמונאים. קודם

כל, הם תפסו את המלוכה שהייתה מיועדת לשבט

יהודה ולבית דוד. איסור זה שייך לכל אחד שאינו

משבט יהודה. שנית, הרמב"ן טוען שיש איסור מיוחד

בזה מפאת היותם כוהנים. כלומר, לא זו בלבד שלקחו

את התפקיד של שבט יהודה, הם גם הזניחו את

התפקיד המיוחד של הכוהנים.

החלפת התפקידים מסוכנת בפני עצמה משום שמי

שלא ראוי לכך, לא יצליח למלא כיאות את התפקיד

שתפס. אולם, ישנה בעיה נוספת והיא הפגיעה באיזון

בין החלקים השונים של העם והפרת שיתוף הפעולה

ההרמוני.

המדרש מקשר בין ההרמוניה ששררה בין יששכר לזבולון, לסיפור הדודאים בו לאה ורחל עברו תהליך ממתח ועוינות להבנה הדדית ושיתוף פעולה. בסופו של דבר, נוצר גם תהליך של ריפוי במערכת היחסים שבין יוסף ואחיו, כפי שנראה בפרשת ויגש. יהודה מוכן למסור את נפשו עבור בנימין, בנה של רחל, ויוסף מצדו אינו יכול להתאפק ומתוודה אל אחיו. אהבה האחים מתגברת על הטינה, והתוצאה היא אחדות בין שתיים עשרה בני יעקב.

*

במשך השיעורים על ספר בראשית עקבנו אחרי תהליך התפתחות העולם והאנושות. לאחר המבול, העולם האנושי נפרד מעולם החי. בבבל האנושות מתפצלת ליחידות לאומיות שונות, ואברהם עולה על בימת ההיסטוריה. מכל משפחת אברהם, רק יצחק ממשיך את דרכו, ורק יעקב ממשיך את יצחק. יעקב נושא שתי אחיות, ועל אף המתח הראשוני, רחל ולאה לומדות לשתף פעולה. על אף הקנאה והשנאה ששררה בבני יעקב, הם מצליחים להתגבר ולהתחבר. ספר בראשית מסתיים כאשר שתיים עשרה בני יעקב יוצרים יחידה מאוחדת, ותהליך הסינון מגיע לסימונו. מיטתו של יעקב שלמה היא, ואפשר לעבור לספר שמות, בו מתוארת ההתפתחות של בני ישראל כעם.

אישך הוא אלא אישי, ובעבורי בא מבאר שבע, ועל ידי שמסרתי לך הסימנים נעשה אישך" (מדרש אגדה בראשית פרשת ויצא פרק ל) אין כאן דו-שיח, אלא רק התקפות הדדיות. כל אחת רואה רק את העמדה שלה, ומרגישה שנעשה לה עוול. לאה, עקב הרמאות של אביה, הייתה הראשונה לשאת את יעקב. כעבור שבוע ימים, יעקב התחתן עם רחל אחותה, ואהב אותה יותר. המטענים הרגשיים הם כה חזקים, עד שבקשה תמימה של דודאים מובילה להתקפה חריפה.

על משמעות הדודאים, כותב האבן עזרא:

"והם על צורת בן אדם כי יש להם דמות ראש וידים ואנכי לא ידעתי למה יועילו להריון בעבור שתולדותם קרה" (אבן עזרא בראשית ל', י"ד) מתוך פירושו נראה, שהייתה אמונה שהדודאים מועילים להריון. לאור זאת, בקשת הדודאים לא הייתה לפרחים להניח בתוך אגרטל. בקשת הדודאים הייתה בקשה של רחל להזדמנות ללדת בן ליעקב. יעקב אהב את רחל, אבל לאה הייתה אם לבניו. רחל בעצם ביקשה מלאה לוותר על הקשר הייחודי בינה לבין יעקב, כאם לבניו.

כדי לקבל את הדודאים, רחל הייתה מוכנה לוותר גם על הקשר הייחודי בינה לבין יעקב:

"ותאמר רחל לכן ישכב עמך הלילה תחת דודאי בנך" (בראשית שם ט"ו)

לאה מצדה, הסכימה לתת לרחל את דודאי ראובן, בתקווה שהיא תצליח ללדת ליעקב.

על אף המטענים הרגשיים בתחילת הפרשה, בסופו של דבר רחל ולאה הצליחו לדבר אחת עם השנייה. הן הצליחו להסתדר ביניהן על ידי ויתורים הדדיים.

בעקבות פרשת הדודאים, לאה ילדה בן נוסף. לאה חשבה שזכתה ללדת כשכר על כך שמסרה ליעקב את זלפה:

"ותאמר לאה נתן א-להים שכרי אשר נתתי שפחתי לאישי ותקרא שמו יששכר" (שם י"ח)

ייתכן שלאה לא הייתה מודעת למה שהתורה גילתה לנו – שלאה נכנסה להריון דווקא בלילה ההוא. אבל לאחר שנודע לנו הקשר בין לידת יששכר לסיפור הדודאים, בו אמרה לאה: "אלי תבוא כי שכור שכרתיך בדודאי בני" (שם, ט"ז), מתברר שיש משמעות נוספת לשם יששכר (עיין חזקוני). ואולי ניתן להסביר את הקשר כך: "נתן א-להים שכרי אשר נתתי דודאי לאחותי".

המדרש מפתח את הקשר בין הדודאים ללידת יששכר:

"אמר רבי לוי בא וראה מה יפה היתה סרסרותן של דודאים לפני מי שאמר והיה העולם שעל ידי הדודאים עמדו שני שבטים גדולים בישראל יששכר וזבולון, יששכר יושב ועוסק בתורה, וזבולון יוצא בימים ובא ונותן לתוך פיו של יששכר והתורה רבה בישראל – והדודאים נתנו ריח" (בראשית רבה ויצא, פרשה ע"ב)

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עצינן ולרב יאיר קאהן תשע"ו
 עורך: אורי יעקב בין
 בית המדרש הווירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: www.vbm.etzion.org.il
 האתר באנגלית: http://www.vbm-torah.org
 משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il